

ZURVANİZM'İN KURULUŞU VE SASANİLER DÖNEMİNDEKİ ETKİLERİ

Hayreddin KIZIL (*)

Öz

Bu makalede Antik İran'da bir dönem zaman tanrısı olarak kabul edilmiş Zurvan incelenmiştir. Düalizme karşı geliştirilmiş Zurvanizm'de, Zurvan, Ahura Mazda ve Ehrimen'in yaratıcısı olarak kabul edilmiştir. Çalışmamızda Zurvan'ın tarihi, Zurvanist düşüncenin ortaya çıkışı ve Sasaniler dönemindeki etkisi araştırılmıştır. Sasaniler'in tarihten silinmesinden sonra Zurvanist düşünce zayıflamasına rağmen ileriki dönemlerde yazılmış Zadsparam ile Ulema-yı İslam gibi kitaplarda bu görüşler tekrar işlenmiştir. Makalenin sonunda Zurvan'ın Ahura Mazda ve Ehrimen'i yaratmasını konu edinen mitos da incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Zurvan, Sasaniler, Ahura Mazda, Ehrimen, Zurvanizm

Foundation of Zurvanism and its Effects in Sassanids Period

Abstracts

In this article, Zurvan, who was regarded as the god of time in Ancient Iran for some period, is studied. In Zurvanism, which was developed against dualism, Zurvan was recognised as the creator of Ahura Mazda and Ahriman. In our study, history of Zurvan, the emergence of Zurvanist thought and his effects in Sassanids period are investigated. Despite the weaking of the Zurvanist thoughts after the collapsing of Sassanids, these views were studied in books like Olema'yı Islam and Zadsparam which written in subsequent periods. At the end of the article, the myth focusing on the creation of Ahura Mazda and Ahriman by Zurvan was studied.

Keywords: Zurvan, Sassanids, Ahura Mazda, Ahriman, Zurvanism

---

*) Yrd. Doç.Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
(e-posta: hkhayreddin@gmail.com)

Giriş

“Zurvanizm”, Mecusilik içerisinde ortaya çıkmış, *zamanı* bir tanrı olarak esas almış ve her şeyin başlangıcına yerleştirmiş bir inançtır. “Zurvan”ın İran mitolojisi içerisinde hem Zerdüşt öncesi hem de Zerdüşt dönemindeki konumu hakkında yeterli bir bilgi mevcut değildir. Zerdüşt’ün Gathalar’ında “Zurvan/Zaman” hakkında bir bilgi veya kendisine işaret eden bir yer yoktur. Fakat *Magilerin* diğer kültürlerle etkileşime geçmeleri, “Zaman” konusunda Babil kültüründen etkilenmiş olmaları neticesinde Ahamenişler döneminin sonlarından itibaren Zurvanist düşünce ortaya çıkmaya başlamıştır.

Makale üç bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Birinci bölümde “Zurvan” ve “Zurvanizm” tabiri üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde Zurvanizm’in ortaya çıkışı ve Sasaniler döneminde Zurvanizm’in etkileri, üçüncü bölümde ise Zurvan ile ilgili mitos incelenmiş, Makale sonuç bölümü ile bitirilmiştir. Makale hazırlanırken Martin Haug, Mary Boyce ile R. C. Zaehner’in *Zurvan* konusu ile ilgili görüşlerinden istifade edildi. Avesta’dan alınan yerler için kimi zaman Avesta yayınları arasında çıkan Türkçe çevirisi, kimi zaman da Darmesteter tarafından yapılan İngilizce çevirisinden istifade edildi.

1. Zurvan ve Zurvanizm Kavramları

Farsçada Zervan ya da Zorvan olarak telaffuz edilen (Yıldırım, 2008, s. 742-743) *Zurvan*, (Avesta dilinde Zrvan; Pehlevice Zaravan) Avesta’da *zaman* anlamında kullanılmaktadır (Boyce, 1979, s. 68). Bu tabirin Zerdüşt öncesi konumu hakkında net bir bilgi yoktur. Eliade, Zurvan’ın arkaik bir tanrı olduğunu söylemekte; kitabının dipnotlarında, konu hakkında benzer düşüncesi olan yazarları kaynak olarak vermektedir (Eliade, 2003, II, s. 374). Widengren’den alıntı yaparak onun, Zurvan’ın, Mag’ların taptığı bir tanrı olduğu kanısında olduğunu belirtmektedir (Eliade, 2003, II, s. 408).

Mary Boyce, kitabının dipnotlarında, Zurvan hakkında bilgi vermiş, Hurriler döneminde *Zarwa* adını taşıyan bir tanrı olduğunu kaydetmiştir (Boyce, 1975, s. 14). Hurriler dönemine ait Nuzi çivi tabletlerinde ve Luristan’da bulunan bir kabartmada Zurvan’la ilgili bilgiler bulunmuştur (Bianchi, 2005, s. 9412). Mesela, Ghirshman, omuzlarından çıkan ikizleri doğuran erdişi ve kanatlı bir tanrıyı tasvir eden Luristan tunç heykelinin, Zurvan’ı temsil ettiği kanısındadır; insanın üç çağının simgesi olan üç ayın alayı ona (günümüz Mecusilerinde de bazı ritüellerde kullanılan) barsom -çalı demeti- sunusunu taşımaktadır. Eliade’a göre eğer bu yorum doğruysa, Ahura Mazda ve Ehrimen’in babası olarak Zurvan mitinin, ilk yazılı tanıklıklardan çok daha eski bir çağda da bilindiği sonucuna varılabilir (Eliade, 2003, II, s. 357).

Zurvan’ın Zerdüşt öncesi durumu hakkındaki bilgilerimiz sınırlıyken Zerdüşt ve sonrası dönemde, konumu hakkında, daha fazla bilgiye sahibiz. “Zurvan” tabiri Zerdüşt tarafından da kullanılmamıştır. Bu tabir, Zerdüşt’e ait Gathalarda geçmediği gibi kendisine bir imada dahi bulunulmamıştır (Asghari ve Annapurna, 2011, s. 160). Zerdüşt’ün bu konudaki suskunluğunun tartışmalardan mı, Zerdüşt’ün içinde bulunduğu çevrede fazla önem taşımamış olmasından mı kaynaklandığını belirlemenin zor olduğunu ifade eden

Eliade, bu tabirin o dönemde olmama ihtimaline de işaret etmiştir (Eliade, 2003, II, s. 357). Zerdüşst sonrasına ait Avesta'nın değişik bölümlerinde ise yukarıda da ifade edildiği gibi Zurvan tabiri “zaman” anlamında kullanılmakta bazen “akarana” sıfatı ile beraber (Hamzeh'ee, 2008, s. 143) Zrvan Akarana “Sonsuz/Sınırsız Zaman” olarak geçmektedir:

“Ey günahkâr Angra Mainyu! İyi Ruh/ Spenta Mainyu evreni yarattı; o onu *Sınırsız Zamanda* yarattı (Videvdat, 19/9).”

“Ve şimdi onlar Mazda tarafından yapılmış o yol boyunca, tanrılar tarafından yapılmış o yol boyunca, Ahura Mazda'nın isteğine göre, Ameşa-Spenta'ların isteğine göre onlara tahsis edilmiş *zamanda* büyüyorlar (Frawardin Yaşt, 13/56).”

Zurvan Avesta'da “Zaman”ı belirtmek için kullanılmasının dışında Zerdüşti teolojisinde “zaman” kavramının cisimleştirilmiş olarak tabir edilebilecek “küçük bir ilah” anlamında da kullanılmıştır (Boyce, 1979, s. 68).

“Ahura Mazda cevap verdi: “Mazda'nın iyi dinini, Ey Zerdüşst, yardıma çağır. “Sen onları görmeden de yeryüzündeki yedi Karşvares'i yöneten Ameşa-Spentas'ı, Ey Zerdüşst, yardıma çağır. “Hakim göğü, *Sınırsız Zaman*'ı ve hareketi en yüce olan Vayu'yu, Ey Zerdüşst, yardıma çağır.... (Videvdat, 19/13).”

“En görkemli kutsal kelamı yardıma çağırıyorum. ‘Hakim göğü, *Sınırsız Zaman*'ı ve hareketi en yüce olan Vayu'yu yardıma çağırıyorum....(Videvdat, 19/16)

“Ruhlar, “*Zaman*” tarafından yaratılmış ve hem kötü ruhlulara hem de dürüstler için açık olan yola girer. Mazda tarafından yaratılan Çinvat köprüsünün başında ruhları bu hayatta bağışladıkları dünyevi mallar için ödül isterler (Videvdat, 19/29).”

“Biz Heybetli Egemen Gökyüzü'ne, “Sınırsız Zaman”a, heybetli egemen uzun zamana ibadet ederiz (Ormazd Yast, 33; Darmesteter, XXIII, s. 34).”

“Zerdüşst dedi: Ey genç Kral Viştaspa, Ahura Mazda'yı, İhtişamlı Ahura Mazda'yı, heybetli Gökyüzü'nü, “*Sınırsız Zaman*”ı, ve çok çalışan Vayu'yu çağır (Viştaspa Yaşt, 4/24; Darmesteter, XXIII, s.334).”

Bu ifadelerden anlaşılacağı gibi “zaman” kavramı buralarda güç sahibi ve kendisinden yardım dilenen bir *tanrı*'yı ifade etmektedir. Avesta'nın farklı yerlerinden verilen bu örnekler, Gathalarda yer almayan “zaman”ın diğer kimi kavramlar gibi tarih içerisinde kişileştirildiğini göstermektedir. Dhalla, “Sonsuz Zaman”ın koruyucu meleği, ruhu Zurvan Akarana'nın diğer bazı soyut kavramlar gibi zaman içerisinde kişileştirildiğini fakat Yazatalar arasında zikredilmediğini belirtmiştir (Dhalla, 1914, s. 151-152).

Yukarıdaki ifadelerde bir ilahı tanımlamak için kullanılan “Zurvan/Zaman” sözcüğü, Avesta'da “*Sınırsız Zaman*” dışında “*Sınırlı Zaman*”ı ifade etmek için de kullanılmıştır. “Zaman”ın Avesta'daki kullanılış şekilleri hakkında açıklamada bulunan Dhalla'ya göre Avesta'da “Zaman” sonlu ve sonsuz olarak ikiye ayrılmıştır. “Zrvan Akarana”, sonsuz zamanı, alışılmış anlamında sınırsız ve ebedi anlamı belirtmek için kullanılmışken, Zrvan Dareghokhvadhata, “Uzun Zaman”ı başka bir tabirle *Sınırsız Zaman*'da *Sınırlı bir*

dönemi ifade etmek için kullanılmıştır (Dhalla, 1914, s. 151-152; Ayrıca bkz Bilimoria, tsz: 80-83):

“Bu (biat) Ameşa Spentalara; bu (biat) doğruluk sahibi Fravaşilere; bu *Uzun Dönem* için kendi yasasını takip eden Vayu’ya ulaşacak şekilde yolunu bulsun (Hurşid Niyayiş, 1/1).”

Avesta’da *Sınırsız Zaman*’ı belirtmek için kullanılan “Zurvan Akarana” tanrılaştırıldığı gibi “*Sınırlı Zaman*”ın da tanrılaştırıldığı görülmektedir. Dhalla, bu “*Sınırlı Zaman*”ın da Yasna 72/10 ve Hurşit Niyayiş 1/8 gibi bazı yerlerde kişileştirildiğini ve kendisine “*Sınırsız Zaman*”la beraber yakarıldığını (1914, s. 151-152) ifade etmiştir:

“Biz *Sınırsız Zaman*’a kurban sunarız. Biz “*Uzun Bir Dönem*” kendi yasasını izleyen “*Zaman*”a kurban sunarız. Biz kutsal (ve) iyiliksever rüzgâra kurban sunarız. Biz kendi yasasını izleyen Gökyüzü’ne kurban sunarız (Hurşid Niyayiş, 1/8)”.

Dhalla, Genç Avesta’da bu konuda yeterli bir bilgi veya fikir verecek kadar bir bilgi olmamasına rağmen sonraki dönemlere ait metinlerden Zrvan Dareghokhvadhata’nın Dünya’nın 12000 yıllık döngüsünü ifade ettiğinin anlaşıldığını kaydetmiştir (Dhalla, 1914, s. 151–152).

2. Zurvanizmin Ortaya Çıkışı ve Sasaniler Döneminde Etkisi

“Zaman” kavramı yukarıda da belirtildiği gibi Avesta’da tanrılaştırılmasının yanında daha sonraları “Zurvanizm” denilen, “Zaman”ı her şeyin kaynağı kabul eden bir düşüncenin merkezine yerleşmiştir. Ameşe Spenta ve Yazata’lar gibi Avesta’da önemsenen bir güç olarak görülmeyen Zurvan etrafında şekillenen Zurvanist düşünce, M.Ö. V. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştır. Boyce, “Zurvanizm”in bu dönemde din adamları sınıfı olan *Magiler* tarafından geliştirilen heretik bir mezhep olduğunu, Ahura Mazda ve Ahriman’ı, Zaman’ın/Zurvan’ın ikiz çocukları olarak gösteren bir yoruma dayandığını belirtmiştir (1990, s. 96).

“Zaman”, geçmişte İran dışında başka yerlerde de tanrılaştırılmıştır. İnsanlık tarihinin değişik dönemlerinde güneş, ay, yıldızlar, rüzgâr, toprak vb. cisimlerin tanrılaştırıldığı gibi “zaman” da tanrılaştırılmış fakat Hindistan ve İran’da olduğu gibi bazen her şeyin başlangıcı olarak kabul edilmiştir.

Hint mitolojisinde her şeyin başlangıcına yerleştirilen zaman “Kâlâ” olarak ifade edilmiş ve tanrılaştırılmıştır. Bu mitolojide, zaman tanrısı Kâlâ, Atharva Veda’da kozmogonik bir güç olarak gösterilmiştir. Hint mitolojisine göre Kâlâ, ilk önce her şeyin sahibi, yaratıkların efendisi Pracapati’yi sonra da bütün canlıları yaramıştır (Kaya, 1997, s. 82; Pracapati için bkz. Kaya, 1997, s. 118). Bunun yanında Hint Kutsal kitaplarından Vedalar’ın bir bölümü olan Atharva Veda’da, “Zaman”ın yedi tekerleği ile koştığı bütün varlıkları taşıdığı ve ilk tanrı olduğu belirtilmiştir. “Zaman”, bütün varlıkların babasıdır. Hem bu dünyayı hem diğer dünyayı yaratmıştır. Atharva Veda’ya göre bu dünyayı “Zaman” yaratmıştır. Güneş “Zaman”da parlar, bütün varlıklar “Zaman”dandır, bütün gözler “Zaman”da görür. Yine aynı yerde “Zaman”ın yaratıcı ateşinin, en yüksek varlığı,

Brahma'yı sınırladığı, her şeyin rabbi ve Pracapati'nin babası olduğu belirtilir (Bloomfield, 1897, XLII, s. 224-225).

Atharva Veda'nın başka bir bölümünde ise özetle şunlar belirtilir:

“Zaman”la, bu kâinat ilerler, kâinatla “Zaman” kurulur. “Zaman”, Brahma haline gelir. “Zaman” yaratıcıdır ve başta yaratıkların efendisi Pracapati'yi yaratmıştır. Güneş “Zaman”da doğar ve batar, su “Zaman”da akar, rüzgâr “Zaman”da eser (Bloomfield, 1897, XLII, s. 225). Bu şekilde kainatta gerçekleşen her şeyin asıl sebebinin ve yaratıcısının “Zaman” olduğu belirtilmiştir.

Aynı şekilde Yunan mitolojisinde de “Zaman”la ilgili bir tanrı, “Kronos”, görülmektedir. Yunan mitolojisinde en büyük tanrılardan biri olarak kabul edilen Zeus'un, Zaman tanrısı Kronos ile Rheia'nın oğlu olduğuna inanılmıştır. Kronos, Titan'ların içinde en gencidir. Yunan mitolojisine göre Kronos, Rheia'dan doğan bütün çocuklarını doğar doğmaz yutmaktaydı. Bu nedenle annesi, Zeus'u doğurduğu zaman, kocası Kronos'tan kurtarmak için onu Girit'te bir mağaraya kapatır. Kronos babası Uranos'u nasıl alt edip egemenliğini elinden almışsa, Zeus da ikinci kuşak tanrılarını yener ve üçüncü kuşak, yani Olmypos tanrılarının egemenliğini kurar (Erhat, 1997, s. 296-297).

Konumuz olan Zurvanizm de İran mitolojisinde “zaman”ın her şeyin başlangıcına yerleştirilmesi ile ortaya çıkmıştır. Ahamenişler devrinin sonlarında başlayıp Sasaniler döneminde son şeklini almış olan Zurvan (zaman) diğer mitolojilerde olduğu gibi inanç konusu olmuştur.

Zurvan'ın bir inanç konu haline gelmesi, tanrılaştırılması ve Zurvanizm olarak ortaya çıkmasında *Magilerin* (*Mecuslar*) diğer kültürlerle etkileşime geçmesi en önemli etken olarak kabul edilmiştir. Medler'in din adamı sınıfını oluşturan *Magilerin* ilk dönemlerde Zerdüş'tü inancını benimsemedikleri fakat sonraki dönemlerde bu dini kabul ettikleri, bu dini eski inançlarıyla beraber yeni bir inanç haline dönüştürdükleri belirtilmektedir. Boyce, Zerdüş'tü öğretisinin, sapkınlığa ve bölünmeye çok az fırsat veren, bütünlüğe sahip bir doktrin olmasına rağmen, bu kadarının bile, Medya'da/batıda yaşayan *Magilere* üzerinde düşünülmesi için çok malzeme verdiği belirtilmiştir (Boyce, 1979, s. 67-68).

Magilerin etkilendiği ilk kültür, Ahamenişler tarafından M.Ö. 538'de ele geçirilen (Robertson, 1903, s. 301) Babil kültürü oldu. Zurvanizm'in ortaya çıkmasında *Magilerin* Babil kültürüyle etkileşime geçmelerinin etkili olduğunu kaydeden Boyce'a göre Zerdüş'tü'nün en çarpıcı düşüncelerinden biri tarihin bir sonu olduğu şeklindeki öğretisiydi. Mecusilikte tarih, üç zamanlar doktrini ile şu şekilde somutlaştırılmıştır: Yaratma (Creation), Karışma (Mixtue) ve Ayrılma (Seperation). Zerdüş'tü, bu öğreti ile takipçilerine tarihteki olayların sabit bir kronolojik çerçeve içinde gerçekleştiğini anlatmaktaydı. Babil'e gelen *Magiler*, burada çok farklı tarihi spekülasyonlar ile tanıştılar. Babillilere göre tarih, her birinde olayların kendilerinin tekrar ettiği üç döngüsel zamana ayrılmaktaydı. Zerdüş'tü teorisiyle bu teorileri karşılaştırma *Magilerin* zaman ve onun doğası hakkında kafa yormalarına olanak sağladı. Boyce (1979), bunların sonucu olarak Ahamenişlerin son dönemlerinde, Zurvanist düşüncenin ortaya çıktığını ifade etmiştir (s. 67-68).

Boyce gibi, Zurvanizm'in kökenini Babil'le etkileşime dayandıran Gnoli'ye göre Zurvanizm'in köken ve gelişmesi Babil astral ideolojisinden kaynaklanmıştır. Gnoli, Zurvanizm'in, Ahamenişler döneminde ortaya çıkmaya başlamasının kesin olduğunu, bu inancın merkezinde Helenist dönem öncesi yakın doğunun kültürel özelliklerini barındıran senkretik Babil dini geleneğinin özelliklerini taşıdığını belirtmiştir (Gnoli, 1988). W.B. Henning de, Zurvanizm'in zaman üzerindeki spekülasyonlar/teoriler, sayılarla ilgili malzemesi vb. düşüncelerinin Zerdüştlük ve Babil uygarlığı arasındaki temas sonucu olduğunu belirtmiştir (Henning, 1951, s. 49).

Zurvanizm'in ortaya çıkmasındaki diğer bir etken ise Mecusilikte ortaya çıkan "düalizm" in olduğu kabul edilmektedir. Monoteist Zerdüş inancı özellikle Sasaniler döneminde katı bir düalizme dönüşmüştü. Ahura Mazda ile Ahriman'ın ezeli ve ebedi iki tanrı olduklarına inanılmaktaydı. Kâinatın bu şekilde iyi ve kötü ruhlar tarafından yönetilmesine olan inanç monoteizmin düalizm tarafından yenilmesini neticelendirmişti (Haug, 1907, s. 12–14). İşte burada, Dhalla'ya göre Zurvanist düşünce, tek tanrıcılıktan uzaklaşmış ve düalizme geçmiş bir inancı tekrar tek tanrıcılığa yaklaştırma çabasıydı. Zaman, Ormazd ve Ahriman'ın yaratıcısı olarak kabul edilmiş, bu düşünce, Mecusi düalizmini monoteizmle değiştirmek, dinlerini düalizm kusurağundan arındırmak istemişti (Dhalla, 1914, s. 365).

Martin Haug'a göre bu düalizme bütün İranlılar inanmamaktaydı. Bu düalist görüş Zend'in yorumlarını takip ettikleri için Zendik olarak anılan bir grubun düşüncesi idi. Haug'un ifadesiyle bunlar, *Magilerin* dışında ve düşünce olarak onların zıttı olan bir gruptu. *Magiler* Zendikler'den farklı olarak Yüce Varlık görüşüne yakın durmaktaydılar. Fakat Zendiklerin kutsal kitaba dayandırdıkları düalist düşüncüyü çürütmek ve Yüce Varlık'ın birliği düşüncesi için yeni bir yoruma ihtiyaç vardı. Sonunda Yüce Varlık düşüncesini Kutsal Kitaba dayandırarak, Vendidad'da geçen Zervan Akarana ile birleştirerek ileri sürdüler (Haug, 1907, s. 309–310). Zaehner, Zurvanizm'in Ahura Mazda ve Ehrimen'e ek olarak kozmik dramaya üçüncü bir unsuru, Zrvan Akarana'yı (Sınırsız Zaman) eklediğini kaydetmiş, kötülük probleminin Zurvanit çözümünün Yasna 30/3-5'in literal yorumu üzerine kurulduğunu belirtmiştir (1961, s. 181). Bu teoride, Zervan Akarana her şeyin başlangıcına yerleştirildi. Buna göre Zurvan "Yasna"da geçen iyi ve kötü "ikiz ruhlar"ın babası olarak kabul ediliyordu (Hinnels, 2012).

Yasna 30/3-6 ve Yasna 45/2'de "ikiz ruhlar" tabiri şu şekilde geçmektedir:

"Şimdi görüntüleriyle ikiz olarak ortaya çıkan bu ilk iki Ruh; düşüncede, sözde ve eylemde biri İyidir, diğeri Kötü. Bu ikisinin arasında bilge olanlar doğruyu, aptallar ise doğru olmayı seçti. Ve bu *ikiz ruhlar* başlangıçta bir araya geldiklerinde, "Yaşamı ve Yaşam olmayı" yarattılar ve sonunda "En Kötü Varlık", "Yalan"ı takip edenlerin olacaktır, "En İyi Varlık" ise "Doğru"yu takip edenlerin. Bu ikiz ruhlardan "Yalan"ı takip eden kötü şeyleri yapmayı tercih etti; En kutsal ruh ise Doğruyu tercih etti ve kendisine büyük göklerden -bir elbise yaptırdı. Bu yüzden sorumlu eylemlerle Ahura Mazda'yı seve seve hoşnut kılmak isteyenler de böyle davranacaklardır. Bu iki ruh arasında Daevalar da

doğru olmayı seçtiler, zira bunlar birbirleriyle danıştıkları akılları öyle bir çelindi ki sonunda En Kötü Düşünceyi seçtiler. Sonra da insanların dünyasını zayıf düşürmek için hemen Şiddet'e başvurular (Yasna 30/3-6).”

“Dünyanın başlangıcındaki iki ruhtan bahsedeceğim ki bunlardan kutsal olanı düşmanı olana şu şekilde konuştu: “Biz ikimizin ne düşünceleri, ne öğretileri, ne istekleri, ne inançları, ne sözleri, ne işleri, ne benlikleri, ne ruhları uyuşur (Yasna, 45/2).”

Yukarıdaki ifadelerde geçen ikiz ruh Zurvanistler'e göre aynı kaynaktan doğan fakat iki zıt kutbu teşkil eden güçlerdir (Boyce, 1975, s. 193). Bu ifadelerde yer alan “ikiz ruh” tabirinin Ahriman ve Ahura Mazda'ya uygulanmış sonraları skolastik mantıkla bu ikizlere bir baba aranmış ve baba olarak “Zurvan/Zaman”ın kabul edilmiştir (Boyce, 1979, s. 68; Moulton, 1917, s. 26; Konu hakkında ayrıca bkz. Zaehner, 1961, s. 181).

Buna göre Düalist düşüncede Ahura Mazda, ışık, Ahriman karanlık olarak anlaşılmış daha sonra bunlara özlerine uygun bir yer de bulunmuş, bu şekilde iki tanrı birbirini sınırlandırmıştır. Dini bilince göre sınırlandırılmış bir tanrı tamamen tatmin edemediğinden ileriki dönemlerde Zurvanist zihniyet Yasna 30/3-4'te geçen ikiz ruh üzerinden bir mit üretti. Buna göre bu iki tanrı sonsuz zaman aynı zamanda sonsuz uzayla ilişkilendirildi (Zaehner, 1961, s. 181-182).

İkiz ruhların bu şekilde yorumlanmasının gramatikal olarak hatalı olduğunu söyleyen Haug (1907, s. 12-14)'a göre Sasaniler döneminde ortaya atılmış ve o dönemde yaygın olarak kabul edilen bu yorum günümüzde artık eski bir yorum olarak bilinmektedir. Bu, ifadenin gerçek anlamı; “Hayırlı Ruh sonsuz zamanda onları yarattı” (Ahuramazda), kendinden mevcuttur, sonsuzluktan ne doğar ne de oluşturulabilir. Tüm ölümlüler için sınırlı olmasına rağmen sadece sonsuz bir varlık için zaman sınırları bağımsız olabilir (Haug, 1907, s. 309-310).

Zurvanist mantığın sonucu olarak Ahura Mazda, Angra Mainyu'nun derecesine düşürülmüş ve Zaman'ı her şeyin üzerinde görülmüş, zaman diğer ikisinden ve ikisinin yarattıklarından daha güçlü kabul edilmiştir (Gnoli, 1996; Zaehner, 1976, s. 12 ve 84). Bunun sonucu olarak Zurvan'ın hem Ahura Mazda ve hem de Angra Mainyu'yu yarattığı kabul edilmiş, sistem bu şekilde monoteist olarak değerlendirilmiştir (Casartelli, 1917, s. 867).

Ahura Mazda ve Angra Mainyu ile temsil edilen düalizmi monoteist bir uzlaşma ile gidermeye gayret eden ve Zurvan (zaman)'ı esas alan bir doktrin geliştiren Zurvanistler bu doktrin ile Angra Mainyu'nun/kötü ruhun kızgınlığını açıklayan bir gerekçe de bulmuştur (Choksy, 2005, s. 9991). Zurvan kültürüne göre, Tanrı Zurvan, Ahura Mazda büyür büyümeyen bu dünya üzerindeki güçleri kendisine teslim etmiş ve iki oğlu arasındaki mücadeleye karışmamıştır (Boyce, 1979, s. 69).

Yukarıda verilen yorumlara benzer bir yorumu kendisi de bir Mecusi olan Dhalla da yapmaktadır. Dhalla, Zurvanizm'in, düalizme karşı ortaya çıktığını, Zerdüştü düalizmi monoteizmle çözmeyi amaçlayan Zurvanistlerin, İran'da uzun süre yıldızlarının parladığını ve revaçta olduklarını kaydetmiştir. (1914, s. 205; ayrıca bkz. s. 364-365).

2.1. Sasaniler döneminde Zurvanizm

Eliade, M.Ö. IV. yüzyılda yaşamış Rodoslu Eudemos'un *Magilerin* tek ve akli Bütün'e kâh "Mekan", kâh "Zaman" adını verdiklerini; Zaman'ı Ahura Mazda ve Ehrimen, yani Işık ve Karanlık'ın kaynağı olarak kabul ettiklerini yazdığını belirtmiştir (Eliade, 2003, II, s. 356-357). Bu veri Zurvanist düşüncenin Ahamenişler (M.Ö.700-330) döneminin sonlarından itibaren ortaya çıktığı görüşünü teyit etmektedir. Fakat bu düşüncenin başlangıcı Ahamenişler dönemine kadar gitmesine rağmen Zurvanizm en çok Sasaniler döneminde etkili olmuştur. Sasani İmparatorluğu, Mecusi din adamlarının desteğiyle kurulduğu için yönetim, onlara çok saygı göstermekteydi.

Boyce'a göre Zurvanizm, Ahamenişler döneminde entelektüel bir yorum olarak ortaya çıkmış olmasına rağmen, zamanla büyüyerek ve Zurvan etrafında mitoslar geliştirerek Sasaniler döneminde heretik bir hareket olarak ortaya çıkmıştır (Boyce, 1979, s. 68). Tarihsel süreç içerisinde yaygınlık kazanmış ve Sasaniler devrinde bir dönem imparatorların da desteğini alarak M.S. IV. asırda önemli bir konuma gelmiştir (Gray, tsz: 162).

Bu dönemde halk arasında Hıristiyanlık, Yahudilik vb. farklı inançlar görülmesine rağmen saray çevresi ya geleneksel Mecusi inancını ya da Mecusilik içerisinde ortaya çıkan mezhepleri desteklemişti. Boyce, Sasaniler dönemini tamamen Zurvanist olarak kabul etmekteyken (1957, s. 304), Zaehner, dönüşümlü olarak hem Ortodoks Mecusiliğin hem de Zurvanizmin, Sasaniler döneminde etkili olduklarını kaydetmiştir (Boyce, 1957, s. 306; Hinner, 2012).

Sasaniler döneminde Zurvanizm'in bir dönem etkili olduğu bazı idarecilerin, çocuklarına verdikleri isimlerden de anlaşılmaktadır. Sasani yöneticileri Eşkaniler ve Anadolu'da kimi kralların "Mihrdad" gibi Mithra ile ilgili isimleri kullanmalarına benzer (bazı Eşkani kral isimleri için bkz. Garthwaite, 2011, s. 70) şekilde, Zurvan ile ilgili isimleri çocuklarına vermişlerdir. Boyce, II. Şapur'un (309-379) kızlarından birinin isminin Zurvandukt (Zurvan'ın kızı) olduğunu bunun II. Şapur'un Zurvanist olduğu konusunda açık bir delil olduğunu belirtmiştir (Boyce, 1979, s. 118-119). Garthwaite (2011)'e göre, II. Şapur döneminde gelenekçiler Zurvanizm'e karşı çıkmayı sürdürmüş ne var ki, bizzat II. Şapur ve büyük din adamlarından (moadlarından) biri Zurvanizm'i devlet himayesine almış hatta bu inancı kabul etmişlerdir (s. 95).

Sasaniler'in özellikle Mihr-Nars'ın baş vezir olduğu I. Yazdigird (399-421), V. Behram (421-439), II. Yazdigird (439-457) dönemlerinde yani V. Yüzyılda, -özellikle II. Yazdigird döneminde- Zurvanizm'in etkin olduğu belirtilmiştir (Daryaee, "Mehr-Narseh", 2012). Daryaee, Mihr-Nars'ın üç oğlundan birine Zurwandâd ismini (Zurvan'ın yarattığı, Zurvan'ı takip eden) verdiğini kaydetmiştir ("Zurwândâd", 2012).

Sasaniler zamanında Zurvanizm'in bir dönem etkin olduğu, o çağda yaşamış Hıristiyan yazarların yazdıklarından da anlaşılmaktadır. Dhalla'ya göre, Zerdüşt inancı içinde, her biri Zerdüştlüğü kendilerine has şekilde yorumlayan mezheplerin ortaya çıkmasına rağmen, bunlar hakkında İran kaynaklarında bir bilgi verilmemiş, Ermeni ve Hıristiyan yazarlar tarafından günümüze aktarılmıştır. Bu kaynaklar Zerdüştlüğe, o dönemde Zur-

vanizm üzerinden saldırmış, Zurvanistler'in zamanı her şeyin başlangıcı, evrenin temel prensibi olarak kabul edenler olarak tanımladıklarını kaydetmiştir (Dhalla, 1914, s. 203).

Konuyu farklı bir şekilde yorumlayan Zaehner'e göre her ne kadar konuyu basit bir şekilde ele alma olsa da Pehlevi yani İran kaynaklarında sadece muğlak izlerinin görüldüğü Zurvanistlerin, Sasaniler döneminde yaşayan Hıristiyan ve Maniheizt apolojistler tarafından eleştirilerek işlenmiş olması Sasaniler dönemindeki baskın Zerdüştî mezhebin Zurvanist olduğu göstermektedir (Zaehner, 1961, s. 181; Eliade da "Zurvanist" dönemin Mecusi kaynaklarda işlenmemiş olmasını, Zurvanizm'in çok fazla etkili olmasına dayandırmıştır. Ona göre bu suskunluk Zurvanizm'in tarihi gücünün en büyük kanıtıdır. Bkz Eliade, 1997, s. 308–309). Zaehner, başka bir yerde de belirtilerin, II. Yazdıcird döneminde Zurvanizm'in resmi bir inanç haline geldiğini gösterdiğini belirtmiştir (Zaehner, 1961, s. 188).

Zurvan, Pehlevi kaynaklarda mevcut olmamasının yanı sıra, Mecusilikte önemli bir unsur olan Zerdüştî takvimde de ona bir gün tahsis edilmemiştir. Bu takvim Ahamenişler döneminde geliştirilmiştir. Ahamenişler, Babil takviminden etkilenmiş fakat tercüme ederken ay isimleri olarak eski İranlıların kullandığı isimlerin karşılığını kullanmışlardır. Babil takvimi de 360 günden oluşmaktaydı. Mecusi takvimde ayın her günü ve on iki ayın her biri bir yazataya ithaf edilmişti (Boyce, 1979, s. 70-71).

Zurvan, Mecusi takvimde yer almamasının yanında ona adanmış müstakil bir *yeştin* de Avesta'da yer almadığı görülmektedir. Bilindiği gibi Avesta'da her *yazata* için adanmış bir *yeşt* mevcuttur. Avesta dilinde *yazata* terimi onore edilmeye, övülmeye, "tapınmaya değer, saygı duyulan" anlamına gelmektedir. Mecusilik'te *yazata*'ların, Ahura Mazda'nın iradesini daha ayrıntılı olarak yerine getiren bir grup küçük ruhlar veya tanrılar oldukları kabul edilmiştir. Her birinin ayrı özellikleri, kendisine adanmış ilahiler (Yeştlar) nedeniyle muhafaza edilmiş olan *yazataların* önemli görevlerinden biri, sunular ve kurbanlarla onlara başvurulara çeşitli lütuflarda bulunmak ve yardım etmektir (Avesta, 2012, s. 13; Tıgılı, 2004, s. 139). Avesta'da, Zurvan ile ilgili bir *yeşt*'in mevcut olmaması, Ortodoks Mecusilik'te, onun *yazatalardan* daha düşük bir konumda olduğunu göstermektedir.

Zurvan'a yönelik herhangi bir yakarış metninin olmayışını, Mehmet Alıcı, onun, tanrısal bir figürden çok konunun felsefi bir mefhum olarak ele alındığına işaret etmekte olmasına dayandırmıştır (Alıcı, 2012, s. 244). Alıcı (2012)'ya göre bundan Zurvan'ın tapınmaya layık bir tanrı olarak görülmediğinin anlaşıldığını, Zurvan'dan daha çok başlangıçta ne olduğu sorusuna Sasani teolojisinin verdiği cevaplar bağlamında söz edildiğini kaydetmiştir. Ona göre eldeki metinler ölçeğinde Pehlevi külliyat Zurvan kavramını, kozmolojik sınırsız-sınırlı zaman algısını anlamlandırmada bir araç olarak kullanmayı hedef edinmektedir (s. 245).

Zurvan'ın, Avesta'ya monte edilen hakkında yakarıların bulunduğu *yazatalar* veya diğer tanrı grupları gibi önemli bir mevkide bulunmaması onun diğerlerinden daha geç bir dönemde çıkmış olması ile de açıklanabilir. Bunun yanında Zurvanizm'in tam bir mezhep yapısına kavuşmadan zayıflaması, geniş kitlelere ulaşamaması ve Antik İran inançları arasında diğerleri gibi önemli bir mevkiinin olmamasının sonucu olarak da izah edilebilir.

Zurvanist görüşler Sasanilerden sonra kısa bir sürede eski gücünü kaybetmiştir. Bu görüşlerin kısa bir sürede gözden kaybolması ilk olarak Zurvanizm ile Mazdeizm'in bölgesel olarak dağılmasına dayandırılmıştır. Buna göre üçüncü yüzyılda Zurvanizm, imparatorluğun güney batısında, etkin olmuştur (Boyce, 1957, s. 308). Önceki bölümlerde de Martin Haug'un Ermeni yazarlar Eznik ve Elisaeus'un aktardıklarına dayanarak o dönemdeki Zerdüştilerin Mog-Magi/Maghava ve Zendik olmak üzere iki iki gruba ayrıldıklarını, *Magilerin* en çok Media ve Batı'da yayıldıkları Zendik'ların ise Doğu'da Baktriada kaldıklarını kaydettiği belirtilmiştir (Haug, 1907, s. 13-14).

Zurvanizmin kısa bir sürede kaybolmasının ikinci bir nedeni de Zurvanizm'in üst tabaka tarafından benimsenen bir görüş olmasına dayandırılmıştır. Daha önce de ifade edilmiş olduğu gibi Sasaniler, din adamlarıyla beraber hareket ederek Eşkanileri (M.Ö. 250-M.S. 226) yıkmış yerine kendi imparatorluklarını kurmuşlardı. Sasaniler döneminde hem siyasi iktidarın hem de imparatorluk içerisinde çok önemli etkileri olan din adamlarının ölçüsüz davranışları halkın tepkisini çekmişti. Elit kesime olan tepki dini inançlara da yansdı ve halk Mecusilik dışında başka dini arayışlar içerisine de girdi. Bu nedenle Mecusilik içerisinde ortaya çıkan Maniheizm, Mezdekiyye gibi dini akımlar da bir dönem halk arasında etkili oldu. Halkın imparatorlara ve din adamlarına olan tepkisinin İslam'ın bölgede kısa sürede etkili olmasının bir nedeni olarak da gösterilmiştir (Şeriatı, 2001, s. 48-450; Halkın elit kesime olan tepkisi bunun etkileri için ayrıca bkz. Taraporewala, 2002, s. 37-38 ve Bausani, 1990, s. 80). Belirtilen bu nedenlerden dolayı Zurvanizm üst kesim tarafından benimsenmiş olmasına rağmen halk arasında yayılma imkânı bulmamıştı.

Bu düşüncenin kısa bir sürede kaybolmasının üçüncü bir nedeni de Zurvanist öğretinin tam olarak bir mezhep yapısına dönüşmemiş olmasına dayandırılabilir. Her ne kadar bazı imparatorlar ve din adamları bu görüşe destek vermiş olsa da Mecusi topluluk içerisinde, halk arasında destek gördüğüne dair bir kayıt mevcut değildir. Zurvanizm'in bir mezhep yapısına kavuşmadığını kabul eden Frye'a göre Zurvanizm'in iki temel görüşü de bir mezhep olarak kabul edilmelerini sağlayacak özellikleri haiz değildi. Bunlar: Sonsuz zaman (sonsuzluk, vs.) ile Ohrmizd (Ahura Mazda) ve Ahriman'ın babaları Zurvan'dan doğmaları şeklindeydi. "Sonsuz Zaman" görüşü tek başına bir mezhebin temelini oluşturmadığı gibi Yunan mitolojisindeki Kronos miti ile paralellik gösteren Zurvan'dan doğum mitosuna ise da yine bir mezhebin temelini oluşturmadı (Frye, tsz).

Frye, Zurvanizm'in kısa bir sürede kaybolmasını ise, İslami fetihlerden sonra Mecusiler'in birbirine sıkıca bağlı topluluklar haline gelmesine dayandırmıştır. Buna göre Mecusiler'in büyük bir çoğunluğu geleneksel Mecusi inancına bağlı olduğu için, Zurvanist öğeler, bu topluluk içinde elimine edildi (Frye, tsz). Boyce da, Zurvanistlerin, Ahura Mazda'yı Zurvan'ın uzak altında her şeyin yaratıcısı olarak kabul etmeleri, Ortodoks Zerdüştilerle bazı pratiklerde birleşmeleri, beraber ibadet edebilmiş olmaları, aynı litürjiyi kullanmalarının onları büyük bir bölünmeden koruduğunu belirtmiştir (Boyce, 1990, s. 96).

Zurvanist düşünce İslam'dan sonra güç kaybetmiş olmasına rağmen tamamen yok olmamıştır. IX. yüzyılda yaşamış Mecusi bir din adamı olan Zadsparam'a isnad edilen

Zadsparam ile Ulema-yı İslam gibi Mecusilikle ilgili kitaplarda bu düşüncenin olduğu görülmektedir (Zaehner, 1961, s. 193; Choksy, 2005, s. 9991; Boyce, 1979, s. 160; Christensen, 1939, s. 118). XIII. yüzyılda İslam âlimlerinin sordukları sorular cevap vermek için yazılan Ulema-yı İslam adlı eserde “zaman”la ilgili olarak şunlar yazılmıştır:

Yaratıcının hakikati ve hak Din üzerine (yemin ederim ki) eğer Tanrı ve tüm Amşaspandlar ve tüm Behdinler bir araya gelseler Zaman (ın yardımı) olmadan bir zerre bile var edemezler zira (herhangi bir şey) ancak Zaman sayesinde var olabilir. Ben Rüzgâr (sözcüğünü) (zaman) kullanıyorum çünkü rüzgâr'ın Zaman olduğunu bilmeyen birçok insan var. Din, zamanla öğretilir; zanaat Zaman'la öğretilir; terbiye Zaman'la öğretilir; ve altın ve bahçe Zaman'la edinilebilir. Bir ağaç Zaman'la büyür ve Zaman'la meyve verir. Beceri Zaman'la edinilebilir ve her şeyin varlığı Zaman'la doğrulanır; ve Afridegar (Yaratıcı) vardır ama Rüzgar (yani Zaman) yoktur denilemez. Biri kalkıp da rüzgâr gece ve gündüzdür derse, o zaman bilinmelidir ki uzun bir Zaman boyunca henüz gece ve gündüzler yokken, Zaman (yani sınırları olmayan Zaman) vardı (Hamzeh'ee, 2008, s. 143-144).

Boyce, bir çalışmasında bu düşüncenin M.S. X. yüzyılda ortadan kaybolduğunu belirtmiş olmasına rağmen (1990, s. 96) başka bir çalışmasında Ulema-yı İslam'dan aktarmakta ve bu eserde Zaman'la ilgili olarak bölümler aktarmaktadır. Ulema'yı İslam'da kaydedildiğine göre Zaman'ın dışında her şey yaratılmıştır. Zaman yaratıcıdır. Zaman'ın sınırı yoktur. Zaman hep vardı ve hep olacak. Zaman, Ateş'i ve Su'yu yarattı. İkisini bir araya getirdiği zaman Ohrmazd ortaya çıktı. Zaman yaratılışı kendi gerçekleştirdiği için hem Yaratıcı hem de Rab'dir. Ulema-yı İslam bundan sonra Ohrmazd ve Ahriman'ın yaratılışlarını anlatmakta; Ohrmazd'ın iyi, güzel yaratılışı olduğu Ahriman'ın öyle olmadığı belirtilmekte, Ohrmazd'ın Ahriman'a karşı mücadelesinde Zaman'ın yardımını aldığı kaydedilmektedir (Boyce, 1990, s. 98-99).

Bu eserlerden M.S. IX ve XIII. yüzyıllarda yaşamış bazı Mecusi din adamları arasında Zurvanist düşünceye bağlı kişilerin olduğu anlaşılmaktadır. Zurvanist düşüncenin günümüzde varlığını devam ettiren bazı mezheplerde etkili olduğu öne sürülmüştür. Buna göre İran'daki Yaresanlar arasında Zurvanist düşüncenin izlerinin görüldüğü ifade edilmiştir (Hamzeh'ee, Zurvanizm ile günümüzde İran'da müntesipleri bulunan Yaresan inancı arasında benzerliklerin olduğunu kaydetmiş. Bkz Hamzeh'ee, 2008, s. 188).

Zurvanizm'in kendisinden sonra ortaya çıkmış bazı mezheplerde etkili olduğu gibi güçlü olduğu dönemlerde İran sınırları dışında da tesirini göstermiştir. Zurvan, bu dönemde sadece Ahameniş ve Sasanilerin hâkim oldukları yerlerde etkili olmamıştı. Dhalla, Zurvanizm'in etkin döneminde, batıya doğru ilerledikçe Mithra inanç sistemine karıştığını Mithraizm içinde önemli bir konuma geldiğini belirtmiştir (Dhalla, 1914, s. 203).

Bu bağlamda Zurvan'ın, Roma İmparatorluğunda görüldüğü yapılan araştırmalarda ortaya çıkarılmıştır. Zurvan kendisi gibi İran kökenli bir kült olan Mitra ile birleşip ba-

tıdaki benzer kültlerle etkileşime girerek oralara kadar yayılmıştır. Önceki bölümlerde Yunan mitolojisinde Kronos'un zaman tanrısı olarak kabul edildiği belirtilmişti. Zurvan da, zaman tanrısı olarak Mithraizm yoluyla batıya ulaştığında burada Kronos'la birleştirilmişti (Cumont, 1907, s. 107-108; Moulton, 1926, s. 133; Robertson, 1903, s. 291).

Mithraizm'de, aslan başlı, yılan tarafından sarılmış elinde iki çekiç bulunan bir insan olarak tasvir edilen (Robertson, 1903, s. 302) Zurvan'ı bu şekilde temsil eden bir simge Roma'da, bir Mitra tapınağının yıkıntılarında bulunmuştur (Cumont, 1907, s. 105). Tapınak M.S. 190'da Mitra adına yaptırılmıştır. Bu simgede, çıplak bir erkek gövdesi aslan başı taşır. Yılın dört mevsimini temsil eden dört kanadı vardır. İki elinde de anahtar vardır; solunda bir de otorite asası taşır. Altı dönüşle gövdesini saran bir yılan, başını (yedinci dönüşle) kaşların üstüne koymuştur. Ve adamın göğsündeki simge hiçbir şeyin karşı duramayacağı korkunç yıldırımın işaretidir (Campbell, 2003, s. 241). Campbell'e göre aslan, sonsuz güneş ışığının simgesidir, yılan, zamanın ay gelgitlerinin hiç durmayan döngüsü, ritmidir. Böylece, bu figür tam anlamıyla adı ne diyorsa odur: "Zervan Akarana, "Sınırsız Zaman", sonsuz ve zaman tek şeydir ve iki şeydir (Campbell, 2003, s. 244).

3. Zurvan Yaratılış Mitosu

Geçen bölümlerde Zurvanistler'in Gathalar'da geçen "ikiz ruh" kavramını farklı bir şekilde yorumladığı, bu ikiz ruha bir kaynak/baba bulduğu ifade edilmişti. Bu bölümde de görüleceği gibi Zurvanist düşüncenin kaynak/baba görüşü dışında, bu düşünceyi destekleyen bir mitosu da kullandığı anlaşılmaktadır.

Yine önceki bölümlerde Sasaniler döneminde değişik dinlerin Sasani topraklarında görüldüğü ifade edilmişti. Bu nedenle Sasaniler zamanında Hıristiyanlığın bölge halkı ile temasa girmiş olmasının sonucu olarak Zurvanizm hakkında bilgiler, Hıristiyanlar tarafından yazılmış belgelerde bulunmaktadır. Zurvan mitosu hakkında yapılan bütün aktarımlar da, Kapadokya Piskoposu Theodore Mopsuestia'ya (350-428/9) dayanmaktadır (Choksy, 2005, s. 10014). Martin Haug, Theodore Mopsuestia'nın Antik tarihçi Photios'un fragmantinden *Magileri* anlatırken onların Zerdüşt'ün Zarouam/Zurvan/Sonsuz Zaman, hakkında ortaya koyduğu öğretilere inandıklarını onu Kader olarak çağırdıklarını, Zurvan'ın bütün kainatın düzenini yaratan olduğunu yazdığını kaydetmiştir. Onun, Hormisdas'ı/Ahura Mazda yaratmak için kurbanlar sunarken, hem Hormisdas'ı hem de şeytani yarattığını yazdığını belirtmiştir (Haug, 1907, s. 12).

O dönemde yaşayan Hıristiyanların, Sasanilerin inancı hakkındaki görüşünün bu olduğu beşinci yüzyılda yaşamış ve heretik görüşlere karşı bir kitap yazmış Eznik Klob'un aktardıklarından da anlaşılmaktadır (Haug, 1907, s. 12). Zurvanizm ile ilgili birçok kitapta aktarılan aşağıda verilecek mitosu da Ermeni Hıristiyan teolog ve rahip Eznik Kolb bir eserinde aktarmıştır. Kolb'un bu mitosu kendinden önceki Hıristiyan kaynaklar ile sözlü ve yazılı İran kaynaklarından derlediği belirtilmiştir. Çeşitli eserleri olan Kolb'un, diğer dinleri ve inançları çürütmek için yazdığı kitabı XVIII. yüzyılın sonlarında "Reddiyeler Kitabı-Book of Refutations" adıyla basılmıştır. Kolb'un eserinin İran inançlarıyla ilgili bölümü Zurvanizm'in reddiyle ilgilidir (Russel, 1999).

Zurvan mitosuna göre hiçbir şey, gökyüzü, dünya ve bu ikisinde olanlar yok iken kader ve güç anlamına gelen isme sahip Zurvan¹ vardı. Zurvan, gökyüzünü, dünyayı ve içindekileri yaratacak Ormizd isimli bir oğlu olması için 1000 yıl² boyunca ibadet etti. Bin yıl geçtikten sonra yaptığı ibadetlerin bir oğlu olması için yetip yetmeyeceği konusunda düşünmeye/şüphe etmeye başladı. Zurvan bu düşünceler içerisindeyken ibadetlerinin ve şüphesinin neticesi olarak karnında Ormizd ve Ahrman vardı. Ormizd ibadetinin meyvesi olarak, Ahrman ise şüphesinin sonucu olarak vardı. Zurvan, ikisinin farkına varınca ilk doğanı kral yapmaya karar verdi. Ormizd, babasının bu düşüncesini kardeşi Ahrman'a söyledi. Ahrman, kardeşi Ormizd'den babaları Zurvan'ın niyetini öğrenir öğrenmez Zurvan'ın karnını yardı ve dışarı çıktı.³ Zurvan, karşısında Ahrman'ı görünce ona kim olduğunu sordu. Ahrman, Zurvan'a onun oğlu olduğunu söyledi.

Zurvan, oğlunun parlak ve güzel kokulu olacağını, kendisinin ise çirkin ve kötü kokulu olduğunu söyledi. Onlar konuştuğu sırada, Ormizd, parlak ve güzel kokusuyla Zurvan'ın karşısına çıktı. Zurvan, Ormizd'i görünce, yaptığı ibadetin meyvesi olan oğlu olduğunu anladı. Ormizd'e ibadetinde kullandığı, asayı/barsom verdi ve şöyle dedi. “Şimdiye kadar bu senin uğruna kurbanlar sunan benim tarafımdan kullanılmıştır, bundan böyle senin benim uğruma kurban sunman gerekir.” Zurvan, Ormizd'e Barsom'u vereceği sırada Ahrman araya girdi ve ona doğacak ilk kişiyi kral yapma sözünü hatırlattı. Bunun üzerine Zurvan sözünü bozmaktan kaçınmak için Ahrman'ın ilk 9000 yıl boyunca egemen olacağını fakat ondan sonra Ormizd'in başa geleceğini, istediğini yapabileceğini bildirdi. Ardından Ormizd ve Ahrman yaratma işine başladılar. Ormizd, iyi ve güzel şeyleri yarattı, Ahrman ise kötü ve bozuk şeyleri yarattı (Haug, 1907, s. 13–14).

Eliade, Zurvan ile ilgili mitosa benzer bir mitosun Hindistan'da da görüldüğünü kaydetmiştir. Eliade'a göre, Pracapati, bir oğul sahibi olmak için *dakşa yana* kurbanını sunmuş ve o da, kurbanı sunarken kuşkuya kapılmıştı (“Bunu sunmalı mıyım? Sunmamalı mıyım?”) (Bkz Eliade, 2003, II, s. 359).

Dhalla ise yukarıdaki mitosun -kendi ifadesiyle fantastik efsanenin- Pehlevi çalışmalarda hiçbir iz bırakmadığını, hatta böyle bir konuda imada dahi bulunmadıklarını belirtmiştir (Dhalla, 1914, s. 205 ayrıca aynı eser 364-365'te modern Zurvan fikri ile eski Zurvan düşünce karşılaştırılıyor). Bu da yukarıda ifade edilmiş olduğu gibi daha çok elit kesimde etkili olmuş Zurvanizm'in, halk arasında kabul edilebilmesi için üretilmiş bir mitos olabileceğini göstermektedir. Eliade da, Zurvan ile ilgili bu mitosun Ermenistan'da bir misyon faaliyeti tasarlayan Mihr-Nars'ın propagandaları ile ilgili olabileceğini belirtmiştir (Eliade, 1997, s. 306–307).

- 1) Haug, bu mitosu aktarırken “Zurvan” sözcüğünün anlamını dipnotta vermekte, Zurvan'ın kader ve güç olarak yorumlanmasının yanlış olduğunu bu sözcüğün günümüz modern Farsçasında da *zamân* şeklinde korunmuş olduğunu bu şekilde kullanılmakta olduğunu belirtmiştir (Haug, 1907, s. 13). Yakubi (M.S. 905), kitabında bu mitosun Mecusilerden bir cemaat tarafından Zerdüşt'e isnad edilerek anlatıldığını belirtmektedir (Bkz Tarihu'l- Yakubi, I, s. 175).
- 2) Şehristani 9999 yıl boyunca ibadet ettiğini kaydetmiştir (Bkz Şehristani, 2006, s. 224).
- 3) Şehristani, Hürmüz'ün çıkışa daha yakın olduğunu fakat Ehrimen'in hile yaparak Zurvan'ın karnını yardığını kaydetmiştir (Bkz. Şehristani, 2006, s. 225).

Sonuç

Tarih boyunca dünyanın farklı yerlerinde “Zaman” tanrılaştırılmıştır. Aynı durum İran’da da görülmüştür. İran’da bir dönem Zaman Tanrısı olarak kabul edilmiş, Zurvan’ın Zerdüş öncesi durumu hakkında elimizdeki kaynaklarda yeterli bir bilgi mevcut değildir. Gathalar’da hakkında bir bilgi ve işaret bulunmayan Zurvan ile ilgili inançlar Ahamenişler döneminin sonlarında görünmeye başlamış fakat Sasaniler devrinde etkin bir konuma gelmiştir. Bu inanç Sasani imparatorluğunun yıkılışıyla beraber etkisini yitirmiştir.

Zurvanizm’in izleri Avesta’da da görülmüştür. “Zaman” Zrvan Akarana olarak Avesta’nın bazı yerlerinde kaydedilmiştir. Böylece ilk dönemlerde soyut bir kavram olan zaman tarihsel süreç içerisinde her şeyin başlangıcı olarak kabul edilmiş ve Ahura Mazda ile Ehrimen’in üzerinde ikisinin de yaratıcısı olarak kabul edilmiştir. Aynı zamanda bu sistemde Ahura Mazda, Ehrimen’in seviyesine düşürülmüştür. Fakat buna rağmen Zurvan, Avesta içerisinde bir yazata kadar önemli bir konuma yerleşmemiştir. Bunun nedeni Zurvan’ın hem Antik Ari kültüründen gelmemesi hem de belli bir kesime hitap etmesine dayandırılabilir.

Zurvanizm’in tekrar ortaya çıkmasında ve güçlenmesinde onun düalizme karşı öne sürülmüş olması etkili olmuştur. Fakat Zurvan, en etkili olduğu Sasaniler zamanında bile tüm Mecusiler arasında yayılmamış sadece İran’ın batısında yer alan Mecusi din adamları ile saray çevresinde görülmüştür. Zurvanizm’in bu şekilde sadece elit kesimde etkili olması ve halkın arasında yayılmaması onun kısa sürede kaybolmasına da neden olmuştur. Zurvanizm, Müslümanların İran’ı fethetmelerinden sonra zayıflamış, fakat asırlar sonra Mecusi din adamlarının yazdığı kitaplarda bu düşüncenin izleri görülmeye devam etmiştir.

Kaynakça

- Alıcı, M. (2012). *Kadim İran’da Din Monoteizm’den Düalizm’e Mecusi Tanrı Anlayışı*. İstanbul: Ayışığı.
- Annapurna, M. ve Bibiaghdas, A. (2011). Contrastive study of “Time” in Iranian-Indian mythology. *Antrocom Online Journal of Anthropology*, 7(1): 153-165.
- Avesta Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*. (2012). Çev., Fahriye Adsay/İbrahim Bingöl, İstanbul: Avesta.
- Baussani, A. (1990). “İslam Öncesi İran Düşüncesi”, (Çev: Kürşat Demirci), *İslam Düşüncesi Tarihi c.I*, İstanbul: İnsan.
- Bianchi, U. (2005). *Twins: An Overview*. Encyclopedia of Religion 1-15, Editor: Lindsay Jones. USA
- Bilimoria, N. F. (Tarihsiz). *Zoroastrianism In The Light of Theosophy*. Bombay.
- Bloomfield, M. (1897). “Extracts From The Ritual Books And The Commentaries.” *The Sacred Books of The East vol. XLII*. Editor: Max Muller. Oxford.
- Boyce, M. (1975). *A history of Zoroastrianism v.I the early period*. Netherlands.
- .....(1979). *Zoroastrians their religious beliefs and practices*. Boston, USA.

- .....(1990). *Textual sources for the study of Zoroastrianism*. Edited and Translated by Mary Boyce. USA.
- ..... (1957). “Some Reflections on Zurvanism”. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, 19(2): 304-316.
- Campbell, J. (2003). *Batı Mitolojisi Tanrının maskeleri*. (Çev: Kudret Emiroğlu). Ankara: İmge.
- Casartelli, L.C. (1912). “Dualism (Iranian)”. *Encyclopedia of Religion And Ethics, Volume V*. New York.
- .....(1917). “Philosophy (Iranian)” *Encyclopedia of Religion And Ethics, Volume IX*, New York.
- Choksy, J. K. (2005). “Zurvanism”. *Encyclopedia of Religion*, Editor In Chief Lindsay Jones, USA, ss.10011-10015.
- Christensen, A. (1939). “Sassanid Persia”. *The Cambridge Ancient History vol: XII*. Cambridge.
- Cumont, F. (1907). *The mysteries of Mithra*. London
- Darmesteter, J. (1883). “The Sîrozahs, Yasts And Nyayîs”. *The Sacred Books of The East vol. XXIII*. Editor Max Muller. Oxford.
- Dhalla, M. N. (1914). *Zoroastrian theology from the earliest times to the present day*. New York.
- Eliade, M. (2003). *Dinsel inançlar ve düşünceler tarihi c.I*. (Çev: Ali Berktaş). İstanbul: Kabalcı.
- .....(2003). *Dinsel inançlar ve düşünceler tarihi c.II*. (Çev: Ali Berktaş). İstanbul: Kabalcı.
- Eliade, M. ve Couliano, I. P. (1997). *Dinler tarihi sözlüğü*. (Çev: Ali Erbaş). İstanbul: İnsan.
- Erhat, A. (1997). *Mitoloji sözlüğü*. İstanbul: Remzi.
- Garthwaite, G. R. (2011). *İran Tarihi Pers İmparatorluğu'ndan günümüze*. (Çev: Fethi Aytuna). İstanbul: İnkılap.
- Gray, L. H. (Tarihsiz). “Cosmogony And Cosmology (Iranian)”. *Encyclopedia of Religion And Ethics, Volume IV*, New York.
- Gündüz, Ş. (2003). “Mecûsilik”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi c.XXVIII*, Ankara.
- Hamzeh'ee, M. R. (2009). *Yaresan (Ehl-i Hak) bir kürt cemaati üzerine sosyolojik tarihsel ve dini-tarihsel bir inceleme*. (Çev: Ergin Öprengin). İstanbul: Avesta.
- Henning, W.B. (1951). *Zoroaster politician and Switch doctor*. London.
- Haug, M. (1907). *Essays on the sacred language, writings, and religion of the Parsis*. London.
- Hymns Of The Atharva-Veda Together With Extracts From The Ritual Books And The Commentaries*, (1897). The sacred books of the east, (Translated By Maurice Bloomfield.) vol: XLII, Editor Max Muller, London.

- Kaya, K. (1997). *Hint mitolojisi sözlüğü*. Ankara: İmge.
- Moulton, J. H. (1926). *Early Zoroastrianism*. London.
- .....(1917). *The treasure of the Magi a study of modern Zoroastrianism*.
- Robertson, J. M. (1903). *Pagan Christs studies in comparative hierology*. London.
- Strausberg, M. (2008). On the state and prospects of the study of Zoroastrianism. *Numen* 55: 561–600.
- Eş-Şehristani, Muhammed b. Abdulkerim. (2006). *Dinler ve mezhepler tarihi “el-Milel ve’n-Nihal*. (Çev: Muharrem Tan). İstanbul: Yeni Akademi.
- Şeriati, Ali. (2001). *Dinler tarihi*, (Çev: Erdoğan Vatanserver). İstanbul: Kırkambar.
- Taraporewala, Irach J.I. (2002). *Zerdüşt Dini: Zerdüşt’ün Gathaları üç unutulmuş din: Mitraizm, Maniheizm, Mazdakizm*, (Çev: Nice Damar). İstanbul: Avesta.
- The Zend Avesta Part II, The Sirozahs, Yasts And Niyayis* (1883). The sacred books of the east, (Translated By James Darmesteter). vol: XXIII, Editor Max Muller, London.
- Tiele, C.P. (1912). *The religion of the Iranian peoples*. Bombay.
- Tıǧlı, A. (2004). *Zerdüşt hayatı ve öğretisi*. İstanbul: Beyan.
- el- Yakubi, Ahmed b. Ebi Yakub b. Cafer b. Vehb b. Vazih. (Tarihsiz). Tarihu’l Yakubi I-II, Beyrut: Daru Sadır
- Yıldırım, N. (2008). *Fars mitolojisi sözlüğü*. İstanbul: Kabcacı.
- Zaehner, R. C. (1976). *The teachings of the Magi a compendium of Zoroastrians beliefs*. New York
- .....(1961). *The dawn and twilight of Zoroastrianism*. New York.
- Zenaidi, A. R. (1889). *Media, Babylon, Persia from the fall of nineveh to the Persian War*. London.
- Elektronik Kaynaklar**
- Daryae, T. (2012). “Mehr-Narseh” <http://www.iranicaonline.org/articles/mehr-narseh> erişim 25/01/2013.
- ..... (2012). “Zurwândâd” <http://www.iranicaonline.org/articles/zurwandad> erişim 25/01/2013
- Gnoli, G. (1988). “Babylonia ii. Babylonian Influences on Iran” <http://www.iranicaonline.org/articles/babylonia-ii> erişim 25/01/2013.
- .....(1996).“Dualism” <http://www.iranicaonline.org/articles/dualism> erişim 26/12/2012.
- Hinnels, J. R. (2012). Iran IV. myths and legends <http://www.iranicaonline.org/articles/iran-iv-myths-and-legends> erişim 26/12/2012.
- Frye, R. (tsz). the heritage of Persia. <http://www.fordham.edu/halsall/med/fryeheri.asp> sitesinden erişim 17/01/2013.
- Russel, J. R. <http://www.iranicaonline.org/articles/eznik-of-kolb> erişim 09/01/2013